

રૂપરેખા :

- 6.0 ઉદ્દેશો
- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 કૃષિક્ષેત્રના મહત્વના નિર્દેશકો
- 6.3 કૃષિક્ષેત્રની મહત્વની સમસ્યાઓ
- 6.4 કૃષિ નીતિ - 2016
- 6.5 સમાપન
- 6.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 6.7 સંદર્ભ સાહિત્ય
- 6.8 સ્વાધ્યાય

6.0 ઉદ્દેશો

1. ભારતીય કૃષિક્ષેત્રની સ્થિતિ જાણવી
2. ભારતીય કૃષિક્ષેત્રની સમસ્યાઓ તપાસવી
3. સરકારની કૃષિ નીતિ જાણવી

6.1 પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ દેશનું વર્તમાન સમયનું કૃષિક્ષેત્ર એ તે દેશનું ભૂતકાળમાં લાંબા સમય સુધી રહેલી આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય બાબતોની સંયુક્ત આંતર પ્રક્રિયાનું પરિણામ હોય છે. કૃષિક્ષેત્રનું વર્તમાન માળખું, ઉત્પાદન, ઉત્પાદન પધ્ધતિઓ, સંસ્થાકીય પરિસ્થિતિ, વિદેશ વ્યાપાર, દેશના અર્થતંત્રમાં કૃષિક્ષેત્રનું સ્થાન વગેરે પર ઐતિહાસિક પરિબલોની વિશેષ અસર રહેલી હોય છે. આ અસરને કારણે અને પરિણામે વર્તમાન કૃષિક્ષેત્રનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે.

ભારતીય કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ ઘણો ધીમો રહ્યો છે. આ બાબત એક ગંભીર સમસ્યા ગણાવી શકાય. આ માટે ખેતી પ્રત્યેની સરકારની તથા સમગ્ર સમાજની ઉદાસીનતા જવાબદાર ગણાવી શકાય. આઝાદી બાદથી અત્યાર સુધીમાં આપણે કૃષિ વિકાસ સાધ્યો છે તે સ્પષ્ટ છે, પરંતુ આ વિકાસ લાંબા સમયગાળાને ધ્યાનમાં લેતાં ઘણો જ અપૂરતો કહી શકાય. વિશ્વના બીજા દેશો જેમકે ઈઝરાયલ, ડેન્માર્ક, ન્યુઝિલેન્ડ વગેરેની તુલનાએ ભારતના કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ ઘણો જ મંદ ગતિનો કહી શકાય. અર્થતંત્રના ત્રણ પૈકી એક એવા કૃષિક્ષેત્રની ભૂમિકા ખાસ કરીને રોજગારીના સંદર્ભમાં સવિશેષ રહી છે ત્યારે આ ક્ષેત્ર પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

6.2 કૃષિક્ષેત્રના મહત્વના નિર્દેશકો

(1) મુખ્ય પાકો

કૃષિક્ષેત્ર લેવામાં આવતા પાકોને મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે : (1) ખાદ્ય પાકો (અનાજ) માં ધાન્યો (ચોખા, ઘઉં, બાજરી, જુવાર વગેરે) તથા કઠોળ (મગ, ચણા, અડદ, તુવેર વગેરે) નો સમાવેશ થાય છે. (2) વ્યાપારી (રોકડિયા) પાકોમાં કપાસ, મગફળી, શેરડી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ચોમાસુ મોસમના પાકોને ખરીફ પાકો તરીકે અને શિયાળુ મોસમના પાકોને રવિ પાકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ટેબલ - 1

ભારતમાં મુખ્ય પાકોનો વાવેતર વિસ્તાર, ઉત્પાદન તથા ઉત્પાદકતા
(ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ)

પાક	2004-05 to 2006-07			2014-15 to 2016-17		
	વિસ્તાર મિલિયન હેક્ટરમાં	ઉત્પાદન મિલિયન ટનમાં	ઉત્પાદકતા કિલોગ્રામ / હેક્ટર	વિસ્તાર મિલિયન ટનમાં	ઉત્પાદન મિલિયન હેક્ટર	ઉત્પાદકતા કિલોગ્રામ /
ચોખા	43.13	89.43	2072	43.51	106.68	2447
ઘઉં	26.95	71.23	2643	30.66	92.40	3041
કુલ ધાન્યો	99.01	194.51	1964	98.61	240.94	2443
કુલ કઠોળ	22.78	13.57	596	25.82	18.82	726
કુલ અનાજ	121.79	208.08	1708	124.41	259.76	2093
મગફળી	6.33	6.54	1024	4.86	7.11	1430
સરસવ	7.13	7.72	1083	5.85	7.02	1199
સોયાબીન	7.73	8.00	1015	11.33	10.91	969
કુલ તેલિબીયાં	27.30	25.54	935	24.62	27.23	1077
કપાસ	8.87	*19.19	367	12.07	*32.63	465
શેરડી	4.34	291.26	66898	4.82	339.16	70155

* કપાસની 1 ગાંસડી 170 કિલોગ્રામની છે, તેને મિલિયનમાં દર્શાવેલ છે.

Source : Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India.

ટેબલ - 1 માં ભારતમાં લેવામાં આવતા કેટલાક મુખ્ય પાકોનો વાવેતર વિસ્તાર, ઉત્પાદન તથા ઉત્પાદકતા દર્શાવેલ છે. કૃષિનું ઉત્પાદન કુદરતી પરિબલો પર આધારિત હોવાથી અનિશ્ચિતતાનું પ્રમાણ વિશેષ રહે છે. આથી ઉત્પાદન અંગે કોઈ એક વર્ષની તુલના અન્ય વર્ષ સાથે કરવાથી સાચું ચિત્ર પ્રાપ્ત ના થાય તેવું પણ બની શકે. આ ખામી નિવારવા માટે કૃષિ ઉત્પાદનના નિર્દેશકને એકથી વધુ વર્ષના સરેરાશ તરીકે લેવો જોઈએ. અહીં આ સંદર્ભે બે અલગ સમયગાળાની તુલના કરવા માટે દરેક તબક્કાની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ લેવામાં આવી છે.

ટેબલમાં જોઈ શકાય છે કે 2004-05 થી 2006-07ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશથી 2014-15 થી 2016-17ની ત્રિવાર્ષિક સરેરાશ એટલે એક દસકા દરમિયાન ચોખાના પાકના વાવેતર વિસ્તારમાં નહિવત્ વૃદ્ધિ થઈ છે, પરંતુ ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં વધારો થયો છે. ઘઉંનો વાવેતર વિસ્તાર વધ્યો છે તેની સામે ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા પણ વધ્યાં છે. કુલ ધાન્ય પાકોનો વાવેતર વિસ્તાર નહિવત્ ઘટ્યો છે. ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા વધી છે. કુલ કઠોળ પાકોમાં પણ ત્રણેય ચલો વધવા પામેલ છે. કુલ અનાજના વાવેતર વિસ્તારમાં થોડો જ વધારો થયો છે. જ્યારે ઉત્પાદન - ઉત્પાદકતા વધ્યાં છે. આ સમયગાળા દરમિયાન મગફળીના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર ઘટવા છતાં ઉત્પાદન વધ્યું છે અને ઉત્પાદકતા વિશેષ વધી છે. સરસવનો વાવેતર વિસ્તાર ઘટ્યો છે, ઉત્પાદન ઓછું ઘટ્યું છે જ્યારે ઉત્પાદકતા વધવા પામી છે. સોયાબીન વાવેતર વિસ્તાર સારો એવો વધ્યો છે, તેટલો વધારો ઉત્પાદનમાં જણાતો નથી અને ઉત્પાદકતા ઘટી છે. કુલ તેલિબીયા પાકોનો વાવેતર વિસ્તાર થોડો ઘટ્યો છે છતાં ઉત્પાદન વધ્યું છે અને ઉત્પાદકતા પણ વધી છે. કપાસના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર સારા પ્રમાણમાં વધ્યો છે, ઉત્પાદન પણ તે પ્રમાણથી વધુ વધ્યું છે અને ઉત્પાદકતા પણ વધવા પામેલ છે. શેરડીના

પાકનો વાવેતર વિસ્તાર નજીવો વધ્યો છે. ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં વધારો થયો છે.

આમ, સોયાબીન સિવાયના પાકોમાં ઉત્પાદકતા વધવા પામી છે. આ બાબત કૃષિ વિકાસ દર્શાવે છે, પરંતુ તેનાથી સંતોષ માની શકાય તેમ નથી.

(2) જમીન ઉપયોગિતા અને કૃષિના મહત્વના ઈનપુટ્સ

કૃષિમાં કેટલી જમીન ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તેના પર એક વર્ષમાં એકથી વધુ પાક લેવાનું પ્રમાણ કેટલું છે? સિંચાઈનું પ્રમાણ કેટલું છે? ખાતર અને જંતુનાશક દવાનો ઉપયોગ કેટલો છે? તે જાણવું ખૂબ મહત્વનું છે. નીચેના ટેબલ દ્વારા તે જાણીએ.

ટેબલ - 2

જમીન ઉપયોગિતા અને કૃષિના મહત્વના ઈનપુટ્સ

વર્ષ	ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર (મિલિયન હેક્ટર)	કુલ વાવેતર વિસ્તાર (મિલિયન હેક્ટર)	ચોખ્ખો સિંચિત વિસ્તાર (મિલિયન હેક્ટર)	કુલ સિંચિત વિસ્તાર (મિલિયન હેક્ટર)	ખાતરનો વપરાશ (લાખ ટન)	જંતુનાશક દવાનો વપરાશ ('000 ટન)
2011-12	140.98	195.69	65.70	91.78	277.90	52.98
2013-14	141.43	200.86	68.10	95.77	244.82	60.28
2015-16	-	-	-	-	267.52	50.41

Source : Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India.

ટેબલ - 2 માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભારતમાં ઉપલબ્ધ જમીન પુરવઠામાંથી વર્ષ 2011-12માં કૃષિ પાકો લેવાતા હોય તેવો ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર 140.98 મિલિયન હેક્ટર છે. 2013-14 ના વર્ષે તેમાં નજીવો વધારો થાય છે. વર્ષ 2011-12 માં કુલ વાવેતર વિસ્તાર એટલે કે ચોખ્ખા વાવેતર વિસ્તારમાં એક કરતાં વધુ પાક લેવામાં આવે છે તે વધારાને ઉમેરતાં જે વિસ્તાર પ્રાપ્ત થાય તે 195.69 મિલિયન હેક્ટર છે. 2013-14 માં તેમાં થોડો વધારો થાય છે.

વર્ષ 2011-12 ચોખ્ખો સિંચિત વિસ્તાર 65.70 મિલિયન હેક્ટર છે જે વધીને વર્ષ 2013-14 માં 68.10 મિલિયન હેક્ટર થાય છે. આવી જ રીતે કુલ સિંચિત વિસ્તાર પણ વધવા પામ્યો છે.

વર્ષ 2011-12 માં ખાતરની વપરાશ 277.90 લાખ ટનનું છે, જે ઘટીને 2015-16 માં 267.52 લાખ ટન થાય છે. વચ્ચે વર્ષ 2013-14 માં તો તે વિશેષ ઘટી ગયેલ જણાય છે. જંતુની દવાનો વપરાશ 2013-14 ના વર્ષમાં વિશેષ વધી 2015-16 માં સવિશેષ ઘટે છે.

આમ, કુલ વાવેતર વિસ્તાર અને સિંચાઈમાં હકારાત્મક વલણ જોવા મળે છે, જ્યારે ખાતર અને જંતુનાશક વપરાશની બાબતમાં નકારાત્મકતા જણાય છે.

(3) ખાદ્યપાકોના ટેકાના ભાવ

ખુલ્લા બજારમાં કૃષિ ઉપજના વેચાણમાં ક્યારે ખેડૂતોને પાલવે નહીં તેટલાનીયા ભાવો પણ જતા હોય છે. આવા સંજોગોમાં ખેડૂતોને યોગ્ય - ટેકાના ભાવો આપી સરકાર દ્વારા કૃષિ જણસની ખરીદી કરવામાં આવે છે. છેલ્લા વર્ષોમાં સરકાર દ્વારા જાહેર કરવામાં આવેલ ટેકાના ભાવોનીચેના બંને ટેબલમાં દર્શાવેલ છે.

ટેબલ - 3(અ)
ખાદ્ય પાકોના ટેકાના ભાવ
(રૂપિયા / ક્વિન્ટલ)

વર્ષ	ડાંગર	ઘઉં	ચણા	તુવેર	મગ	અડદ
2013-14	1310	1400	3100	4300	4500	4300
2015-16	1410	1525	3425	4625	4850	4625
2017-18	1550	1625	4000	5450	5575	5400
		(1916-17)	(1916-17)			

Source : Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India & Commission for Agricultural Cost Procs (CACP).

ટેબલ - 3(બ)
વ્યાપારી પાકોના ટેકાના ભાવ
(રૂપિયા / ક્વિન્ટલ)

વર્ષ	શેરડી	કપાસ	મગફળી	સોયાબીન બ્લેક	સોયાબીન વાઈટ	સનફલાવર
2013-14	210	4000	4000	2500	2560	3700
2015-16	230	4100	4030	2600	2600	3800
2017-18	255	4320	4450	3050	3050	4100

Source : Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India.

ઉપરોક્ત બંને ટેબલમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સરકાર દ્વારા વર્ષોવરસ ટેકાના ભાવો જાહેર કરી યોગ્ય સમયે તે ભાવે ખરીદી કરવામાં આવે છે. અહીં જોઈ શકાય છે કે રોકડિયા પાકોના ટેકાના ભાવો કરતાં અનાજના પાકોના ટેકાના ભાવોમાં વિશેષ વધારો કરી સરકાર અનાજના પાકોના વાવેતરને વધુ પ્રોત્સાહન આપવા માંગે છે.

(4) જાહેર વહેંચણીની વ્યવસ્થા

દેશની વસ્તીની અનાજની જરૂરિયાત સામે દેશમાં તેની કેટલી પ્રાપ્યતા છે? તેમાંથી ખરીદીના અનુસંધાને કેટલો ઉપાડ થયો છે? તથા બાકી સ્ટોક કેટલો છે તેનીચેના ટેબલ દ્વારા દર્શાવેલ છે.

ટેબલ - 4
જાહેર વહેંચણીની વ્યવસ્થા

વર્ષ	પ્રાપ્તિ			ઉપાડ			સ્ટોક		
	ચોખા	ઘઉં	કુલ	ચોખા	ઘઉં	કુલ	ચોખા	ઘઉં	કુલ
2012-13	34.04	38.15	72.19	32.64	33.21	65.85	35.47	24.21	59.76
2014-15	31.55	28.02	59.57	30.73	25.22	55.95	23.82	17.22	41.34
2016-17	36.48	23.63	60.11	31.45	30.65	62.10	28.80	14.50	43.60

Source : Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India.

ટેબલ - 4 માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચોખાની પ્રાપ્તિ કુલ એકંદરે વધે છે, પરંતુ વર્ષ 2014-15 માં તે ઓછી રહેવા પામી છે. ઘઉંની પ્રાપ્તિ સતત ઘટી છે. ચોખાનો ઉપાડ કુલ એકંદરે ઘટે છે. ઘઉંનો ઉપાડ પણ કુલ એકંદરે ઘટે છે, વર્ષ 2014-15 માં તો તે વિશેષનીચો રહેવા પામ્યો છે. ચોખાના સ્ટોકમાં સારો એવો ઘટાડો જણાય છે, જ્યારે ઘઉંના સ્ટોકમાં તો વિશેષ ઘટાડો જોવા મળે છે.

(5) સરેરાશ વેતનદર

કૃષિક્ષેત્રે પણ ઘણું ખરું શ્રમકાર્ય મજૂરો દ્વારા થતું હોય ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર અને સેવાક્ષેત્ર જેટલી શ્રમિકોની માંગ કૃષિક્ષેત્રમાં સ્થિર નથી રહેતી. કારણકે કૃષિક્ષેત્ર મોસમી ક્ષેત્ર છે અને કુદરતી પરિબલો ખાસ કરીને વરસાદ પર વિશેષ આધારિત ક્ષેત્ર છે. આથી કૃષિ શ્રમિકોની માંગ વારંવાર ફેરફાર પામતી હોવાથી કૃષિ શ્રમિકોના વેતનદર પણ વિવિધ રીતે ફેરફાર પામે છે. સમય અને સ્થળ મુજબ નક્કી થાય છે. નીચેના ટેબલમાં ભારતમાં સરેરાશ વેતન દર્શાવેલ છે.

ટેબલ - 5

કૃષિ ક્ષેત્રમાં સરેરાશ વેતનદર (રૂ.)

વર્ષ	2007-08	2009-10	2011-12	2013-14
પુરૂષ	78.0	103.9	149.0	232.2
સ્ત્રી	57.9	80.1	117.0	182.5

Sources : State of Indian Agriculture, 2015-16

ટેબલ - 5 માં જોવા મળે છે કે ભારતમાં કૃષિ શ્રમિકોના સરેરાશ વેતનદર સારા પ્રમાણમાં વધે છે. આ ઉપરાંત પુરૂષ શ્રમિકોના સરેરાશ વેતનદર અને સ્ત્રી શ્રમિકોના સરેરાશ વેતનદર વચ્ચે સારો એવો તફાવત જણાય છે. વર્ષ 2007-2008 માં પુરૂષ વેતનદર રૂ.78 હતા જે વધીને વર્ષ 2013-14 માં રૂ. 232.2 થાય છે આજ ગાળામાં સ્ત્રી વેતનદર રૂ.57.9 માંથી વધીને રૂ. 182.5 થાય છે.

(6) કૃષિક્ષેત્રે ધિરાણ

ભારતના ખેડૂતોમાંથી ખૂબ ઓછાં પ્રમાણમાં ખેડૂતો સમૃદ્ધ છે. આવા સંજોગોમાં ખેતીના વ્યવસાયમાં બિયારણ, ખાતર, જંતુનાશક દવા, યંત્રો, ઓજારો વગેરે માટે ધિરાણની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વની બની રહે છે. ભારતમાં બેંકો અને અન્ય નાણાંકીય સંસ્થાઓ દ્વારા કૃષિક્ષેત્રે થયેલ ધિરાણના આંકડા ટેબલ - 6 માં દર્શાવેલ છે.

ટેબલ - 6

કૃષિ ક્ષેત્રમાં ધિરાણ (કરોડ રૂ.)

વર્ષ	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-4
રકમ	3,72,463	4,14,973	4,79,400	5,31,701	7,02,541

Sources : State of Indian Agriculture, 2015-16

કૃષિક્ષેત્રે થતાં ધિરાણમાં સતત વૃદ્ધિ જણાય છે. વર્ષ 2009-10 માં કૃષિક્ષેત્રે રૂ.3,72,463 કરોડનું ધિરાણ થયેલ. જે ખૂબ સારા પ્રમાણમાં, પાંચ વર્ષમાં વધીને રૂ. 7,02,541 કરોડનું થયેલ છે. જોકે આ ધિરાણ ભારતના ખેડૂતો માટે પૂરતું છે એમ ના કહી શકાય.

(7) કૃષિક્ષેત્રની નિકાસો

વૈશ્વિકરણના વર્તમાન યુગમાં વિદેશ વ્યાપાર અર્થતંત્રમાં મહત્વની ભૂમિકા હોય છે. વૈશ્વિક હરિફાઈમાં દેશની નિકાસોનું પ્રમાણ અને મૂલ્ય મહત્વના બની રહે છે. ભારતના કૃષિક્ષેત્રની નિકાસો આ દ્રષ્ટિએ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. નિર્દેશિત ટેબલ - 7 માં ભારતની કૃષિ નિકાસો દર્શાવે છે.

ટેબલ - 7

કૃષિ ક્ષેત્રની નિકાસો (બિલિયન યુ. એસ. ડોલર)

વર્ષ	ચોખા	કપાસ	સોયાબીન	મકાઈ	ઘઉં	કુલ
2009	2.4	1.2	1.4	0.5	0.0	14.8
2013	7.1	3.8	2.7	1.2	1.0	39.3
વૃદ્ધિ	4.7	2.6	1.3	0.7	1.0	24.5

Source : www.fas.usda.gov

ટેબલ - 7 માં ભારતની નિકાસોમાંથી કૃષિક્ષેત્રની નિકાસ બિલિયન ડોલરમાં દર્શાવેલ છે. મુખ્ય કેટલીક નિકાસની ચીજવસ્તુ સાથે કુલ નિકાસ પ્રમાણ દર્શાવેલ છે. ભારતમાં કુલ કૃષિ નિકાસ વર્ષ 2001 માં 14.8 બિલિયન યુ.એસ.ડોલર હતી જે ચાર વર્ષના ગાળામાં વધીને વર્ષ 2013માં 39.3 બિલિયન ડોલર થઈ એટલે કે તેમાં 24.5 બિલિયન ડોલર (166 ટકા) વધારો નોંધાયો છે. આ ઉપરાંત આ સમયગાળા દરમિયાન ચોખા, કપાસ અને સોયાબીનની નિકાસમાં પણ સારા પ્રમાણમાં વધવા પામી છે.

(8) કૃષિક્ષેત્રની કાચી ગૃહપેદાશ

કોઈપણ ક્ષેત્રની પેદાશ વરસોવરસ કેટલી વૃદ્ધિ પામે છે તેના પર તે ક્ષેત્રનો વિકાસ નક્કી થાય છે. આ ઉપરાંત દેશની કુલ કાચી ગૃહપેદાશમાં જે તે ક્ષેત્રનો ટકાવારી હિસ્સો કેટલો છે? તેના આધારે અર્થતંત્રમાં તેનું મહત્ત્વ આંકવામાં મદદ મળે છે.

ટેબલ - 8(અ)

કૃષિ ક્ષેત્રની કાચી ગૃહપેદાશનો વૃદ્ધિદર

યોજના	8મી	9મી	10મી	11મી
વૃદ્ધિદર	4.80	2.50	2.40	4.10

Sources : State of Indian Agriculture, 2015-16

ટેબલ - 8(બ)

ભારતની કાચી ગૃહપેદાશમાં કૃષિ ક્ષેત્રનો ટકાવારી હિસ્સો

વર્ષ	2005-06	2007-08	2009-10	2011-12	2013-14
હિસ્સો (ટકા)	18.3	16.8	14.6	14.4	13.9

Sources : State of Indian Agriculture, 2015-16

ટેબલ - 8(અ) માં દરેક યોજનામાં કૃષિક્ષેત્રની ગૃહપેદાશનો વાર્ષિક વૃદ્ધિદર કેટલો રહ્યો છે? તે દર્શાવેલ 9 મી અને 10 મી યોજના દરમિયાન આ વૃદ્ધિદર ખૂબનીચો જણાય છે.

ટેબલ - 8(બ) માં અર્થતંત્રના ત્રણ ક્ષેત્રો કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્રો પૈકી કૃષિક્ષેત્રનો દેશની કુલ કાચી ગૃહપેદાશમાં કેટલો હિસ્સો રહેવા પામ્યો છે તે દર્શાવેલ છે. વર્ષ 2005-06 માં તે 18.3 હતો. લગભગ સતત ઘટીને તે વર્ષ 2013-14 માં 13.9 થયેલ છે. આ બાબત એમ દર્શાવે છે કે દેશની કાચી ગૃહપેદાશમાં કૃષિક્ષેત્રનો હિસ્સો સતત ઘટી રહ્યો છે.

(9) રોજગારીમાં હિસ્સો

દેશના અર્થતંત્રમાં રોજગારીની બાબત ખૂબ અગત્યના સ્થાને છે. લોકોને કેટલા પ્રમાણમાં કામ મળે છે? તે બાબત જાણવી જરૂરી બને છે.

ટેબલ - 9

રોજગારીમાં કૃષિ ક્ષેત્રનો ટકાવારી હિસ્સો

વર્ષ	1991	2001	2011
હિસ્સો (ટકા)	59.0	58.2	54.6

Sources : State of Indian Agriculture, 2015-16

ટેબલ - 9 માં દેશના અર્થતંત્રમાં પ્રાપ્ય કુલ રોજગારીમાંથી કૃષિક્ષેત્ર કેટલી રોજગારી આપે છે? તે દર્શાવેલ છે. વર્ષ 1991 કૃષિક્ષેત્ર દેશની કુલ રોજગારીમાંથી 59 ટકા જેટલી રોજગારી આપે છે. બે દાયકા બાદ આ પ્રમાણ થોડું ઘટીને 2011માં 54.6 ટકા થયેલ છે. જોકે આમ છતાં આ પ્રમાણ ઘણું ઊંચું કહી શકાય. આમ રોજગારી આપવાની દ્રષ્ટિએ કૃષિક્ષેત્ર ભારતમાં ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. કૃષિક્ષેત્રના ઉપરોક્ત નિર્દેશકોમાંથી કેટલીક નકારાત્મકતાને બાદ કરતાં મહદ્અંશે ચિત્ર હકારાત્મક જણાય છે પરંતુ તે વર્તમાન સમગ્રલક્ષી વિકાસને અને તેની ચર્ચાઓને ધ્યાનમાં લેતાં સંતોષકારક નથી એ વાત બહુ સ્પષ્ટ છે.

6.3 કૃષિક્ષેત્રની મહત્વની સમસ્યાઓ

(1) ખેડૂતોની નિયોજન શક્તિનીનીચી કક્ષા

વર્તમાન તરેહ જોતાં ખેતી પણ ઉદ્યોગની કક્ષામાં મૂકી શકાય અને તે સંદર્ભે આ પ્રક્રિયામાં જોડાયેલ ખેડૂતને પણ નિયોજન તરીકે ઓળખાવી શકાય. જો કે આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં ખેતીક્ષેત્રે ઉજ્જવળ પરિણામો મેળવવાં હોય તો ઉચ્ચ કક્ષાની નિયોજન ક્ષમતા મેળવવાની જરૂરિયાત છે. પરંપરાગત પધ્ધતિથી કામ કરવા ટેવાયેલ ખેડૂત વર્ગ કોઠાસૂઝ અવશ્ય ધરાવે છે, પરંતુ બજારીકરણના યુગમાં વ્યવસાયિક કૌશલ્ય અનિવાર્ય છે. સરકારની વિવિધ યોજનાનો મહત્તમ લાભ લઈ શકાય, ઊંચું વળતર પ્રાપ્ત થાય તેવા પાકોનું વાવેતર, ઓછામાં ઓછા ખર્ચ દ્વારા મહત્તમ કાર્ય થઈ શકે વગેરે દિશામાં તે ખાસ સક્ષમ બન્યો નથી.

(2) સિંચાઈની સુવિધામાં ધીમી વૃદ્ધિ

કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ માટે સિંચાઈની ઉપલબ્ધિ ખૂબ મહત્વનું પરિબળ ગણાવી શકાય. અલ્પ કે અતિ વરસાદ, અનિયમિત વરસાદથી બચવા માટે અને ચોમાસા સિવાયની મોસમમાં પાક લેવા માટે સિંચાઈ ઉપલબ્ધિ ફરજિયાત છે. ભારતમાં કૃષિના ચોખ્ખા વિસ્તારના 50% વિસ્તારમાં સિંચાઈની સગવડતા આજે પણ નથી. વરસાદનું મોટાભાગનું (આશરે 78% જેટલું) પાણી કોઈ ઉપયોગ વગર સમુદ્રમાં જતું રહે છે. જો તેમાંથી કેટલુક વધુ પાણી આપણે સંગ્રહી શકીએ તો સિંચાઈની સગવડતા વૃદ્ધિ પામવાના પૂરતા અવકાશ છે, પરંતુ વરસાદી પાણીનો ઓછો સંગ્રહ, કૂવા - બોરના ભૂગર્ભ પાણીના તળનીચે જવા, કરકસરયુક્ત પિયત પધ્ધતિનો અભાવ વગેરેને લીધે આપણે સિંચાઈ સુવિધા વધારી શકતા નથી. આથી મોટા ભાગની ખેતીમાં પાક લઈ શકતા નથી અને કેટલીક ખેતીમાં પાક અમુક અવસ્થા પછી સિંચાઈની અપૂરતી સગવડતાને લીધે નાશ પામે છે.

(3) સુકી ખેતીનો ઓછો વિકાસ

ખૂબ ઓછા પિયતથી અથવા તો લાંબાગાળા સુધી પિયત વગર ચાલી શકે તેવા પાકોની ખેતી થઈ શકે તો ઓછી સિંચાઈની સગવડતાના છતાં સારા પાકો લઈ શકાય પરંતુ આપણે ત્યાં આવા પ્રકારના સંશોધનો ખૂબ ઓછા થયા છે. જે થયા છે તેથી પણ ખેડૂત અપનાવીને સફળ થયા હોય તેવું ખાસ જોવા મળતું નથી.

(4) વિજળીની સમસ્યા

પિયત માટે વિજળી અનિવાર્ય ગણાવી શકાય. આપણે ત્યાં પિયતની સગવડ છે ત્યાં પણ વિજળીની અપૂરતી સગવડ, અનિયમિતતાને લીધે સિંચાઈનો પૂરો લાભ લઈ શકાતો નથી. પાકના વિકાસના મહત્વના સમયે જ્યારે પિયતની જરૂર હોય અને સગવડ હોય પરંતુ વિજળીની મર્યાદિત સમયની ઉપલબ્ધિને લીધે પૂરતું પિયત મળી શકતું નથી અને સારો લઈ શકાય તેમ

હોય તેવો પાક નુકશાન પામે છે. આ ઉપરાંત વિજ ફોલ્ટનું પ્રમાણ ઊંચું હોવાને લીધે પણ આકસ્મિક વિજ પુરવઠો ખોરવાતા પાકને નુકશાન થાય છે. દેશમાં વિજળીની જરૂરિયાત કરતાં તેની ઉપલબ્ધિ ઘણી ઓછી છે. આથી ખેતીક્ષેત્રે વિજ કાપ ફરજિયાત બન્યો છે. આ ઉપરાંત નવા કનેક્શન મેળવવાની કામગીરી પણ ખૂબ મંદ ગતિએ કામ કરે છે. આમ, વિજળીએ ભારતના કૃષિક્ષેત્ર માટે સમસ્યારૂપ પ્રશ્ન છે.

(5) ચોમાસાની અનિયમિતતા

સમગ્ર વિસ્તારમાં ચોમાસાની સ્થિતિ અલગ છે. કેટલાક વિસ્તારમાં ઓછો વરસાદ પડે છે. કેટલાક વિસ્તારમાં અતિ વરસાદ પડ્યો છે એવું પણ જોવા મળ્યું છે. જરૂરિયાતના સમયે વરસાદ ના પડે. વરસાદ ક્યારેક નુકશાનકારક પણ બને. આમ, દેશના અલગ અલગ વિસ્તારમાં ચોમાસા સંદર્ભની સમસ્યા રહેલી છે. જેના પરિણામે કૃષિપાકોના ઉત્પાદનમાં વારંવાર અનિશ્ચિતતા ઊભી થાય છે. વધુ વરસાદને લીધે શેઠા - પાળા, ખેતરો ધોવાય જતાં માત્ર પાકને જ નહીં પરંતુ ખેતરની ગુણવત્તા અને તેના બંધારણને પણ નુકશાન થાય છે.

(6) પેદાશોનું નવિનીકરણ

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે નવિનીકરણ જે ઝડપથી આવે છે, તેની સરખામણીમાં કૃષિક્ષેત્રે સંશોધન અને નવિનીકરણ ખુબ ધીમી ગતિએ જોવા મળે છે. નાના ઉદ્યોગોમાં પણ જે ઝડપથી આધુનિક આવતું રહ્યું છે તેની સરખામણીમાં ખેતીક્ષેત્રે પેદાશોના સંશોધન અને સંવર્ધનમાં ધીમી પ્રગતિ થાય છે. મગફળી, બાજરો, તલ, એરંડા. કઠોળ, શાકભાજી વગેરેની પેદાશોમાં જે ઝડપથી નવિનીકરણ બે દાયકા અગાઉના સમયગાળામાં આવ્યું તેનું તાજેતરમાં આવતું નથી. કૃષિવિકાસ અને માર્ગદર્શન - તાલીમની સરકાર કે અન્ય સંસ્થાઓનો ખાસ લાભ આ સંદર્ભે ભારતના કૃષિક્ષેત્રને વિશેષ થયો હોય એમ લાગતું નથી.

(7) નિકાસલક્ષી અભિગમનો અભાવ

ભારતમાં વિશાળ જમીન વિસ્તારમાં ખેતી કરવામાં આવે છે. વિવિધલક્ષી ઉત્પાદન પણ અમુક અંશે થાય છે. જેમ કે, ઘઉં, ચોખા, કપાસ, મગફળી, એરંડાનું વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થાય છે, પરંતુ નિકાસલક્ષી અભિગમના પરિણામે દેશમાં અતિ પુરવઠાની સ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે અને ખેડૂતોને ખૂબનીચા ભાવો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત દેશમાં કેરી, તરબૂચ, પપૈયા તથા અન્ય ફળફળાદિ પાકોનું વાવેતર થાય છે અને સારી ગુણવત્તાનું ઉત્પાદન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જો તેને વિદેશી બજારમાં પૂરતા પ્રમાણમાં બજાર અપાવી શકાય તો આ પ્રકારની ખેતીના ચોક્કસપણે ઉજળા દિવસો આવી શકે. આમ નિકાસલક્ષી અભિગમની ઉણપના લીધે કૃષિ વિકાસ મર્યાદિત બન્યો છે.

(8) વિશ્વવ્યાપાર સંગઠન

વિશ્વવ્યાપાર સંગઠન પૂર્ણ સ્વરૂપે કાર્યરત થયા પછી ભારતના ખેતીક્ષેત્રમાં ઘણા પડકારો ઊભા થયા છે. આપણા દેશની કૃષિપેદાશો કે જેનું વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થાય તે નિકાસ થતા અટકી છે. ખેતીના નિપજ ઘટકો બિયારણ ખાતર, જંતુનાશક દવા વગેરે મોંઘા થતાં અને ખેતમજૂરોનું વેતન વધતાં ઉત્પાદન ખર્ચ પણ વધ્યું છે. આથીનીચા ભાવનું વેચાણ ખૂબ ઓછું વળતરદાયી બન્યું છે.

(9) સામૂહિક રોગચાળો અને જંતુનાશક દવાનો અપૂરતો ઉપયોગ

કૃષિમાં જ્યારે સામૂહિક રોગચાળો આવે છે ત્યારે મોટાભાગના ખેડૂતો તેનો ભોગ બને છે. સુકારો, વિવિધ જીવાતોનું આક્રમણ વગેરે ઉભા પાકને નુકશાન કરે છે. ખેડૂતો આ નુકશાનથી બચી શકાય તે માટે ખાસ પૂર્વાયોજન કરતા નથી. આ ઉપરાંત પૂરતા પ્રમાણમાં જંતુનાશક દવાનો પણ ઉપયોગ નથી થતો જેથી નુકશાન નિવારી શકાય. જે જંતુનાશક દવાનો ઉપયોગ થાય છે તે પણ યોગ્યરૂપમાં નથી થતો.

(10) સુધારેલાં બિયારણનો ઓછો ઉપયોગ અને અપ્રાપ્તિ

ધીમે ધીમે ખેડૂતો સુધારેલા બિયારણનો ઉપયોગ કરતા થયા હોવા છતાં પણ હજુ તેનું પ્રમાણ

ખૂબ જ ઓછું છે. ખેડૂતો હલકા અને સુધારેલા બિયારણ કિંમતનો તફાવત અને તેને લીધે ઉપજ તફાવતનો હિસાબ કરતા નથી તેથી ઘણા ખેડૂતો હલકા બિયારણનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઉપરાંત ખેડૂતોને જ્યારે જોઈએ ત્યારે સુધારેલાં બિયારણ પ્રાપ્ત પણ નથી થતા એવું વારંવાર બનતું હોય છે.

(14) રાસાયણિક ખાતર

કૃષિ ઉત્પાદન વધારવા માટે રાસાયણિક ખાતર ખૂબ મહત્વના સાબિત થાય છે. જરૂરિયાત મુજબનું રાસાયણિક ખાતર પાકને યોગ્ય સમયે આપવામાં આવે તો ઉત્પાદકતા સારા પ્રમાણમાં વધારી શકાય છે. પરંતુ ભારતના કૃષિક્ષેત્રમાં જરૂરિયાત કરતાં ઘણું ઓછું રાસાયણિક ખાતર ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ ઉપરાંત કયા ખાતરની પાકને કે જમીનને જરૂર છે? તે જાણ્યા વગર ખાતર આપવામાં આવતું હોવાથી ખાતરનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ નથી થતો.

કૃષિ માટે વપરાતા રાસાયણિક ખાતરો ખેડૂતોને મોંઘા પડે છે. સબસીડીનો લાભ મળતો હોવા છતાં ભાવો એટલાનીચા જતા નથી કે સામાન્ય ખેડૂત તેનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે. બીજો એક મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે જરૂરિયાતના સમયે ખેડૂતોને રાસાયણિક ખાતર પ્રાપ્ત પણ ન થાય એવું વારંવાર બને છે. જે પાક ઉત્પાદકતા પર ખાસ નકારાત્મક અસર પાડે છે.

(15) કૃષિ ધિરાણ અપૂરતું તથા હેતુસર તેનો ઉપયોગ નહિ

કૃષિ ધિરાણમાં સારા પ્રમાણમાં વધારો થયો હોવા છતાં તે ખેડૂતોની જરૂરિયાત માટે પૂરતો નથી. હજુ કેટલાયે ખેડૂતોને સરળતાથી પોતાની જરૂરિયાતો મુજબનું લાંબા, મધ્યમ કે ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ બેંકો કે સહકારી સંસ્થાઓ આપી શકતી નથી. કૃષિ ધિરાણ મેળવવાની પ્રક્રિયા પણ અભણ કે ઓછું ભણેલા ખેડૂતોને નિરાશ કરી દે છે. આ ઉપરાંત ખેડૂતોને જે ધિરાણ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ઓછો ઉપયોગ કૃષિ ખર્ચ માટે થાય છે. આ રકમમાંથી ઘણી રકમ ખેડૂત પોતાના નાના મોટા પ્રસંગ, તહેવાર, ઘરખર્ચ વગેરેમાં કરે છે. આથી કૃષિમાં ધિરાણનો પૂરતો લાભ મળી શકતો નથી.

(16) ખેતપેદાશોની સંગ્રહ વ્યવસ્થાનો અભાવ

ખેડૂતો પાસે ખેતપેદાશના સંગ્રહની વ્યવસ્થા ઘણી અપૂરતી છે. આથી (અ) વેચાણ પહેલાં કેટલીક ખેતપેદાશ નાશ પામે છે. (બ) ખેતપેદાશની ગુણવત્તા પર માઠી અસર પહોંચે છે. (ક) બજારમાં જે તે પેદાશની પુરવઠાના પ્રમાણમાં માંગ પ્રભાવશાળી હોય ત્યારે સારા ભાવ મેળવવા સુધી ખેતપેદાશો ગુણવત્તાસભર સાચવી શકાતી નથી. આથી ખેડૂતોને ઓછા ભાવે વેચાણ કરવું પડે છે.

(17) પાક ફેરબદલી પર અપૂરતું ધ્યાન નહી

કૃષિમાં પાક ફેરબદલીનું ઘણું આર્થિક મહત્વ છે. જેનાથી જમીન ગુણવત્તા જળવાય છે - વધે છે. અનુકૂળ પાક ફેરબદલીથી પાક ઉત્પાદકતા વધારી શકાય છે. આપણા દેશના ખેડૂતો પાક ફેરબદલીના લાભોથી પૂરતા સભાન નથી. આથી યોગ્ય પાક ફેરબદલીનો અભાવ જણાય છે.

(18) બિનઆર્થિક ખેડાણ ઘટકો

ખેડાણ ઘટકના નાના એકમો પર કૃષિ સાધનો જેવાં કે બળદ, કુવા - ઘર, વધુ ક્ષમતાવાળાં યંત્રો - ઓજારો વગેરે ખેડૂતોને પોસાતા નથી. નાના ખેડાણ ઘટકના ઉપયોગની સાથે આ સાધનોની કિંમત, ઘસારો, જાળવણીખર્ચ વધુ કરવું પડે છે. આવાં એકમોને બિનઆર્થિક ખેડાણ ઘટકો કહેવાય છે. ખેડૂત કુટુંબોમાં ખંડ વિભાજન અને ઉપવિભાજનના પરિણામે આવા એકમોનું પ્રમાણ વધુ છે.

(19) ટેકાના ભાવોએ ખરીદીમાં વિલંબ

સરકાર જેને પાકના ટેકાના ભાવો નક્કી કરતા હોય છે, પરંતુ બજારમાં તેનાથીનીચાભાવોએ ખરીદ વેચાણ થતાં હોવા છતાં સરકાર જે તે સમયે ટેકાના ભાવોએ ખરીદી કરવામાં વિલંબ કરતી હોય છે. આથી નાણાંકીય જરૂરિયાતવાળા તથા સંગ્રહની સગવડતા વગરના ખેડૂતોએ ટેકાના ભાવથીનીચા ભાવોએ વેચાણ કરી નુકશાન ભોગવવું પડે છે.

(20) સરકારી સહાયનો અપૂરતો લાભ

કૃષિક્ષેત્રે સરકારી સહાયની ખેડૂતોને પૂરતી જાણકારી નથી અથવા તો પૂરતો ઉત્સાહ નથી. આથી શ્રેષ્ઠ યોજનાઓ ખેડૂત સુધી પહોંચી શકતી નથી. ટપક પદ્ધતિ - ફુવારા પદ્ધતિની સિંચાઈ, ગોડાઉન, જમીન સુધારણા, વિવિધ યંત્ર અને ઓજારો માટે સરકારની યોજના દ્વારા સબસીડી - ઓછા વ્યાજે લોનના લાભો મળતા હોય છે જે અજ્ઞાનતાના કારણે લઈ શકતા નથી.

(21) ખેડૂતોમાં શિક્ષણ અને તાલીમનો અભાવ

દેશના મોટા ભાગના ખેડૂતો અભણ છે. થોડું ભણેલા છે તે પણ આધુનિક કૃષિ કે નિયોજન તરીકેની ભૂમિકામાં સફળ હોય તેવું જણાતું નથી. ખેડૂત કુટુંબના જે સભ્યો શિક્ષણ મેળવે છે તેમાંથી મોટા ભાગના અન્ય વ્યવસાયમાં જોડાય છે. આથી ખેડૂતોમાં શિક્ષણનો કાયમી અભાવ જોવા મળે છે. જેના કારણે કૃષિ વિષયક માહિતી મેળવવામાં તથા સમજવામાં ખેડૂતો ઉણા ઉતરે છે. કૃષિ કાર્યો અને કૃષિ નિયોજક તરીકે તાલીમબદ્ધ ખેડૂતોની ભૂમિકા મહત્વની હોય છે.

આમ ખેતીપ્રધાન એવા આપણાં દેશના કૃષિક્ષેત્રે વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ પ્રવર્તે છે જેણે કૃષિ વિકાસને ઘણો મર્યાદિત બનાવી દીધો છે.

6.4 કૃષિ નીતિ - 2016

કોઈપણ દેશ પોતાનો સમગ્રલક્ષી વિકાસ ઝડપથી હાંસલ કરવા પ્રયત્નશીલ હોય છે. આ માટે તેણે તેના મુખ્ય ક્ષેત્રો ખાસ કરીને કૃષિ અને ઉદ્યોગ માટે યોગ્ય નીતિનું ઘડતર કરવું પડે છે. જેના દ્વારા જે તે ક્ષેત્રનો ઈષ્ટતમ વિકાસ થાય અને દેશના વિકાસમાં તેનું યોગદાન પ્રાપ્ત થાય. આ સંદર્ભે કહીએ તો ભારત દેશ કૃષિના પ્રભુત્વવાળો હોય, સરકાર કૃષિ નીતિના ભાગરૂપે કૃષિ વિકાસ અને તેના દ્વારા સમગ્રલક્ષી વિકાસમાં તેનું યોગદાન મળે તેવો ધ્યેય રાખે છે. ભારતમાં 2016માં વર્તમાન કૃષિ નીતિ જાહેર થયેલ. આ નીતિના અમલીકરણ માટે આયોજન કરવામાં આવેલ.

(1) કૃષિ નીતિ 2016 નું ધ્યેય :

કૃષિ ક્ષેત્રે ટકાઉક્ષમ નવરચના કરવી. જેના પરિણામે એકંદર ઉત્પાદન - ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિ થાય, ખેડૂતોની આવક વૃદ્ધિ થાય, અન્ન પ્રાપ્યતા અને પોષણ ક્ષમતામાં સુધારો થાય તથા કૃષિ નિકાસમાં વધારો થાય.

(2) સંભવિત પરિણામો

- કૃષિ ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિ
- ઉત્પાદન અને વેચાણપાત્ર અધિશેષમાં વિવિધતા
- સિંચાઈનો અધિક ઉપયોગ
- મહિલાઓ અને યુવાનો દ્વારા ખેતપેદાશ અને તેના મૂલ્ય વૃદ્ધિ
- ખેતીમાં યાંત્રીકરણ
- કૃષિ નીતિ ઘડતર, કાર્યક્ષમ તથા અમલીકરણમાં એકંદર સમાજની સહભાગીદારી

(3) હેતુઓ / ઉદ્દેશો

- કૃષિ ઉત્પાદન વૃદ્ધિમાં સાતત્ય જાળવવું અને તેનો વાર્ષિક વૃદ્ધિદર ઓછામાં ઓછો 6 ટકા રાખવો.
- કૃષિ પેદાશમાં વિવિધતા અને મૂલ્યવૃદ્ધિ દ્વારા ખેડૂતોની આવક બમણી કરવી.
- વિવિધ ખેતપેદાશોની હેક્ટરદીઠ ઉત્પાદકતામાં 100 ટકા વધારો કરવો.
- પશુપાલન અને માછીમારી ક્ષેત્રે 50 ટકા ઉત્પાદન વૃદ્ધિ કરવી.
- નવિનીકરણ અને યાંત્રીકરણમાં 60 ટકા વૃદ્ધિ કરવી.
- નિકાસોમાં 50% મૂલ્યવૃદ્ધિ કરવી

- સિંચાઈ હેઠળના વાવેતર વિસ્તારમાં વધારો કરવો.

(4) અગ્રતાના મુદ્દાઓ

- ◆ કૃષિ ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા નિભાવક્ષમ બને - એ માટે ખેતીના નિપજકો પૂરતા પ્રમાણમાં સમયસર પ્રાપ્ત થાય, તે નિપજકો ગુણવત્તાવાળા, વાજબી કિંમતના હોય તથા વધતી જતી માંગને અનુરૂપ હોય તે બાબતને પ્રાધાન્ય આપવું.
- ◆ નિભાવક્ષમ પિયત વિકાસ - આપણા દેશમાં સીમાંત અને નાના ખેડૂતોનો વર્ગ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે. 2014ની સ્થિતિએ ભારતમાં કૃષિના કુલ વાવેતર વિસ્તાર પૈકી 46 ટકામાં પિયત સુવિધા પ્રાપ્ય હતી. આ વિસ્તાર પૈકી નાના ખેડૂતો જે સિંચાઈ સુવિધા મેળવે છે તેનું પ્રમાણ લગભગ 3 ટકા હતું. આ સંદર્ભમાં પર્યાય જળ સંસાધનોને પિયતના હેતુથી વળવા માટે કાર્યક્ષમ આયોજન અને તંત્રની જરૂરિયાત સમજીને તે દિશામાં વધારે સક્રિય થવા માટે માળખાંકીય રોકાણો, નાણાંકીય સવલતો, ટેકનિકલ માર્ગદર્શન તેમજ આ દિશામાં સંશોધન અને વિસ્તરણ સેવા સઘન કરવી.
- ◆ ખેતીમાં યાંત્રીકરણ - અનુભવે એ સમજાયું છે કે પરંપરાગત ખેતી પધ્ધતિને કારણે ઉત્પાદકતા વૃદ્ધિ મેળવી શકાતી નથી તેથી વધારેમાં વધારે યાંત્રીકરણ ખેતીની પ્રક્રિયામાં તેના પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. આ માટે પ્રોસેસિંગને વધુ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. જેમાં ખાસ કરીને ફળફળાદિમાંથી પ્રવાહી, અથાણા તેમજ અન્ય પેદાશો પ્રાપ્ત કરવી તેમજ ખેતપેદાશોની મૂલ્યવૃદ્ધિ કરવી, બજારમાંગને અનુરૂપ ઉત્પાદન મેળવવું અને નિકાસપાત્ર પેદાશો માટેની કાયામાલની આયાત કરવી. આ સંદર્ભે ખેડૂતોને વધારે સભાન કરવા અને હિસ્સેદાર બનાવવા.
- ◆ બજાર વિકાસ - ખેતપેદાશોને પૂરતા પ્રમાણમાં ભાવો મળી રહે તે માટે બજારવ્યવસ્થા સુવિકસિત કરવી. આ સંદર્ભમાં ગોદામની સુવિધા પરિવહનની સુવિધા, તંત્ર સંકલન, પ્રમાણીકરણ, સુગ્રથિત કેન્દ્રિત બજાર અને સુયોગ્ય માહિતીતંત્ર ઊભું કરવું.
- ◆ અન્ન અને પોષણ સલામતી - ભારત જેવાં વિકાસ પામતા દેશમાં કુપોષણ અને અપૂરતા અન્નનો પ્રશ્ન મુખ્ય છે. આ સંદર્ભમાં ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા થકી પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને પ્રાપ્ત કરી શકાય, અનાજની અછત નિવારી શકાય, જન્મદાત્રી માતા અને બાળકોને પૂરતા પ્રમાણમાં પોષાક આહાર મળી રહે તે અનુરૂપ ઉત્પાદન માળખા, જરૂરી નાણાં સંસાધન, વિસ્તરણ સેવાના સંકલન પર ભાર મુકવામાં આવ્યો.

એકંદરે કૃષિ પધ્ધતિમાં વૈજ્ઞાનિકતા આવે, પેદાશોમાં વૈવિધ્ય આવે, કૃષિ ઉત્પાદન માટે પોષણ જળવાય રહે, આંતરરાષ્ટ્રિય બજારમાં નિકાસ પાત્રતા વધે ખેતીમાં કામ કરનારા કાર્યક્ષમતા અને વળતરમાં વૃદ્ધિ થાય અને તેના દ્વારા એકંદરે કુલ રાષ્ટ્રિય વિકાસમાં પોતાની હિસ્સેદારી વધે તે પ્રકારના નીતિવિષયક પગલાઓનું આયોજન નક્કી કરવામાં આવેલ છે.

6.5 સમાપન

ભારતમાં આયોજિત આર્થિક વિકાસને સાત દાયકા પૂરા થવા જઈ રહ્યા છે, ત્યારે કૃષિવિકાસ થતો સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. આમ છતાં આટલા લાંબા સમયગાળા પછી પણ વિકસિત દેશોમાં જે ઝડપથી વિકાસ થયો છે તેની તુલનાએ આપણાં કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ ઘણોનીચો રહેવા પામ્યો છે. ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રિય આવકમાં હિસ્સો સમય સાથે સતત ઘટ્યો છે. આ બાબત સમગ્ર આર્થિક વિકાસ માટે સારી બાબત ગણવામાં આવે છે. મોટાભાગના વિકસિત દેશોમાં આમ જોવા મળ્યું છે. જો કે જે ઝડપે રાષ્ટ્રિય આવકમાં કૃષિક્ષેત્રનો સાપેક્ષ હિસ્સો ઘટ્યો છે એ ઝડપે રોજગારીમાં હિસ્સો ઘટ્યો નથી. ભારતની કાચી ગૃહપેદાશમાં કૃષિક્ષેત્રનો ટકાવારી હિસ્સો વર્ષ 2013-14 માં 13.9 ટકા છે જ્યારે રોજગારીમાં હિસ્સો વર્ષ 2011 માં 54.6 છે. આ બાબત કૃષિક્ષેત્ર પર વસ્તીનું વધુ ભારણ દર્શાવે છે. જે ભારતીય અર્થતંત્રમાં મહત્વનો નકારાત્મક મુદ્દો ગણાવી શકાય.

ભારતીય કૃષિ નીતિ દ્વારા સરકાર કૃષિવિકાસનો ધ્યેય રાખતી આવી છે, પરંતુ જે વિકાસની અપેક્ષા નીતિમાં રાખવામાં આવે છે, તે તેના અમલીકરણ દ્વારા વાસ્તવમાં પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતો. એક ટીકા એવી પણ થતી આવે છે કે સરકાર ઉદ્યોગ જેટલું મહત્વ કૃષિને નથી આપતી જેના પરિણામે કૃષિ વિકાસ ઘણો મર્યાદિત રહ્યો છે.

6.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

ઉત્પાદકતા (ખેતી) : ખેતીમાં એક હેક્ટર દીઠ સરેરાશ ઉત્પાદન એટલે ઉત્પાદકતા.

કૃષિ નિકાસો : કૃષિ ઉત્પાદનનું દેશની બહાર જે વેચાણ કરવામાં આવે છે તેને કૃષિ નિકાસો કહેવાય.

નિયોજન શક્તિ : આયોજનપૂર્વક વળતર કમાવાની આવડત એટલે નિયોજન શક્તિ.

સૂકી ખેતી : જે પાકને સિંચાઈની ખૂબ ઓછી જરૂર રહેતી હોય તેવા પ્રકારના પાકોની ખેતી એટલે સૂકી ખેતી.

પેદાશોનું નવિનીકરણ : બજારમાં લોકો જે પ્રકારની વસ્તુની વધુ કિંમત ચૂકવવા તૈયાર થતાં હોય તેવી વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું એટલે નવિનીકરણ. દા.ત. કેરીના કદ અને સ્વાદને ધ્યાનમાં લઈ લોકો તેના ભાવ ચૂકવવા તૈયાર થાય છે, હમણાંથી જોવા મળતાં કેપ્સીકમ મરચાંના ભાવ ઊંચા જોવા મળે છે.

6.7 સંદર્ભ :

---

1. ડૉ. ભાસ્કર હ. જોષી, ભારતનું કૃષિક્ષેત્ર : વિકાસ અને પડકારો, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
2. ડૉ. આર. કે. વારોતરિયા, કૃષિ અર્થકારણ, 2012.
3. રાષ્ટ્રીય કૃષિ નીતિ - 2016, મિનિસ્ટ્રી ઓફ એગ્રીકલ્ચર, ઈરિગેશન એન્ડ વોટર ડેવલોપમેન્ટ, ભારત સરકાર.
4. State of Indian Agriculture 2015-16, 16-17.
5. ડૉ. જ્યોતિ ડી. નાયક (2010) ભારતીય અર્થતંત્ર અને નીતિ વિષયક સુધારામાં પ્રકરણ-6 “કૃષિક્ષેત્ર” PP 210-272, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

6.8 સ્વાધ્યાય

(A) નીચેના પ્રશ્નો વિગતે સમજાવો.

1. ભારતીય કૃષિની સમસ્યા વર્ણવો.
2. ભારતીય અર્થતંત્રમાં રોજગારીની દૃષ્ટિએ કૃષિનું મહત્ત્વ સમજાવો.
3. ભારતીય કૃષિ નીતિ 2016 સમજાવો.

(B) નીચેના પ્રશ્નો ટૂંકમાં સમજાવો.

1. કૃષિ ઉત્પાદકતા એટલે શું ?
2. કૃષિ ધીરાણ – સમજાવો.
3. ટેકાના ભાવો એટલે શું ? ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.
4. કૃષિ ઉત્પાદકતા વધારવાના ઉપાયો જણાવો.

(C) નીચેના વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તપાસો.

1. કૃષિ ક્ષેત્રમાં પુરુષોની સાપેક્ષમાં સ્ત્રીઓમાં વેતનદર ઊંચો જોવા મળે છે.
2. ખેતીમાં એક હેક્ટર દીઠ સરેરાશ ઉત્પાદનને ઉત્પાદકતા તરીકે ઓળખાય છે.
3. કૃષિક્ષેત્રમાં સંગઠિત રોજગારોનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે.
4. શિયાળુ મોસમના પાકોને રવી પાક તરીકે ઓળખાય છે.
5. ઘઉં, બાજરી વગેરે વ્યાપારી પાકો તરીકે ઓળખાય છે.